

גלגוליו של צ'ינגיס ח'אן: בין מיתוס למציאות

עריץ אכזר שטבח מיליוני בני-אדם או גיבור, קדוש ואבי הדמוקרטיה? "המקולל" או "האב הנעלה"? פרש של השטן ואנטי-כריסטוס או ידיד האל? – מי היה צ'ינגיס ח'אן וכיצד הצטייר במרוצת הדורות? מיכל בירן בוחנת את דימויו של הח'אן הגדול מן המאה השלוש-עשרה ועד ימינו באזורים שכבש או שבהם השפיע על מהלך ההיסטוריה – מונגוליה מולדתו, סין, עולם האסלאם, רוסיה והמערב. אומות שונות ביקשו לנכס אותו לעצמן בזמן מסוים ולמחוק כליל את זכרו בעת אחרת. התמורות בדימויים, גורסת בירן, היו תדיר תוצאה של גיבוש זהויות קולקטיביות ושל אידאולוגיות פוליטיות ובראשן הלאומיות.

מחדש את הצבא והחברה המונגוליים, יצר תשתית לניהול מדינה על-ידי אימוץ כתב, הקמת מערכת משפט וקביעת תקנות לארגון החברתי החדש שיצר, תקנות שנועדו בדיעבד כ"יאסה" (Yasa; Jasaq), קובץ החוקים שיוחס לצ'ינגיס. מיד אחר-כך החל צ'ינגיס בסדרת פלישות וכיבושים, ובסיומם שלט על השטח הגדול ביותר שהשיג אדם אחד בחייו – מצפון סין עד לים הכספי, לרבות אזורים נרחבים בעולם האסלאם וברוסיה. תחת יורשיו המשיכה האימפריה להתפשט עד שהפכה לאימפריה היבשתית הגדולה ביותר שידע העולם, שהשתרעה בשיאה מקוריאה עד הונגריה, מעיראק ובורמה ועד סיביר, כלומר על שליש משטח העולם כולו ושני שלישים משטחו של "העולם הישן". אולם כיבושים אלה הושגו במחיר של הרס וטבח בממדים חסרי-תקדים, עובדה שהנציחה את צ'ינגיס כאויב הציביליזציות, שליט ברברי שגרם למוות ולחורבן יותר מכל שליט אחר לפניו, למרות שגם מבקריו התקשו שלא להתפעל ממהירות כיבושיו ומהיקף הצלחותיו. הצלחה זו הביאה לכך, שבעיני יורשיו קיבל צ'ינגיס מעמד כמעט אלוהי, הפך מושא פולחן שאמאני, ונתפש כמי שקיבל משמים את המנדט לשלוט בעולם כולו. ההצלחה יצרה גם את "העיקרון הצ'ינגיסי": התפישה, שלפיה רק צאצאיו של צ'ינגיס רשאים לשאת בתואר ח'אן ולהיות שליטים לגיטימיים. צ'ינגיס ויורשיו יצרו מוסדות ותרבות אימפריאליים, שאפשרו את השליטה באימפריה העצומה שלהם והשפיעו לאורך זמן על העולם. הם עודדו קשרים – פוליטיים, כלכליים ותרבותיים – בין מזרח למערב, ובכך הביאו לאינטגרציה אירו-אסיינית גדולה מבעבר והשפיעו גם על ההיסטוריה של אזורים שלא נכבשו

המפגש הראשון של עמי העולם עם צ'ינגיס ח'אן (Chinggis Khan, 1162-1227) היה על-פירוב טראומטי. אולם, בשמונה-מאות השנה שעברו מאז הכתירו השבטים במונגוליה את הנווד תמוג'ין (Temüjin) לצ'ינגיס ח'אן, ופתחו בכך את אחד ממסעות הכיבושים הגדולים בהיסטוריה, צבר הח'אן הגדול רבדים רבים נוספים מעבר לדמותו ככובש אכזר. דמותו של צ'ינגיס מהווה סמל פוליטי רב-עוצמה – שנלוות לו לעתים משמעותות דתיות ותרבותיות – הנע בין הקטבים המנוגדים של גיבור-על מחד גיסא לאויב האנושות מאידך גיסא. הסיבה העיקרית לשינויים בדימויו של צ'ינגיס ח'אן ובניכוסו באזורים השונים ובתקופות השונות היא, לטענתי, ערכה של דמותו לעיצוב זהות קולקטיבית פוליטית – אוניברסלית, שושלתית, שבטית או לאומית. אך לפני המסע לאזורים השונים, מעט רקע היסטורי.

האימפריה המונגולית

בשנת 1206, לאחר למעלה מעשרים שנה של לוחמה, איחד תמוג'ין את השבטים במונגוליה, ובאספה שערכו השבטים נבחר למנהיגם והוכתר כצ'ינגיס ח'אן, תואר שמשמעותו "השליט האוניברסלי" או "השליט הקשוח". צ'ינגיס אָרַגן

פרופסור מיכל בירן מלמדת בחוג ללימודי האסלאם והמזרח התיכון ובחוג ללימודי מזרח אסיה באוניברסיטה העברית בירושלים. המאמר מבוסס על פרקים מספרה החדש: *The Makers of the Muslim Chinggis Khan (The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History and the Rise of the Independent Mongol State in Central Asia)*. בין ספריה הקודמים *World History* (2005), וכן *World History* (1997).

צ'ינגיס ח'אן מיוצג בפנתאון האלים הבודהיסטי בדמות בודהיסטווא ואֵרֵאפֵאני (Bodhisattva Vajrapani), מְעִין אל הרעם

א"ל: biranm@mscc.huji.ac.il

על-ידיהם. עיצוב הגבולות, מיקום המרכזים הפוליטיים וההרכב האתני והדתי של אירואסיה הושפעו כולם מתקופת השלטון המונגולי.

האימפריה המונגולית המאוחדת התקיימה עד לשנת 1260, ואז נחלקה לארבע מדינות או ח'אנויות: שושלת היואן בסין (לרבות טיבט ומונגוליה), שהייתה מקום מושבו של הח'אן הגדול, ולה היו כפופות, באופן נומינלי בלבד, המדינות המונגוליות האחרות: המדינה האילח'אנית במזרח התיכון, שמרכזה באיראן, עיראק ואורבייג'אן; הח'אנות של צ'אגטאי (Chaghatay) במרכז אסיה; ואורדת הזהב (Golden Horde) ברוסיה ובמזרח אירופה (ראו מפה בעמוד הבא). למרות שמדינות אלו נלחמו זו בזו לא פעם, הרי שהן הכירו במוצאן המשותף, במורשתן ובעיקרון הצ'ינגיסי. המדינות המונגוליות בסין ובאיראן נפלו במהלך המאה הארבע-עשרה, אך ח'אנויות הערבה האריכו ימים: אורדת הזהב שלטה ברוב שטחה של רוסיה עד שנת 1502 ושרידיה החזיקו מעמד עד סוף המאה השמונה-עשרה, ואילו הח'אנות של צ'אגטאי שלטה בחלק המזרחי של מרכז אסיה עד לסוף המאה השבע-עשרה. יתרה מזו, צאצאים של צ'ינגיס ח'אן, נצרים לאורדת הזהב או לצ'אגטאי, שלטו במרכז אסיה ובהודו בין המאה השש-עשרה למאה התשע-עשרה.

איך אם כן השתנה הדימוי של צ'ינגיס באזורים השונים? אתחיל במולדתו.

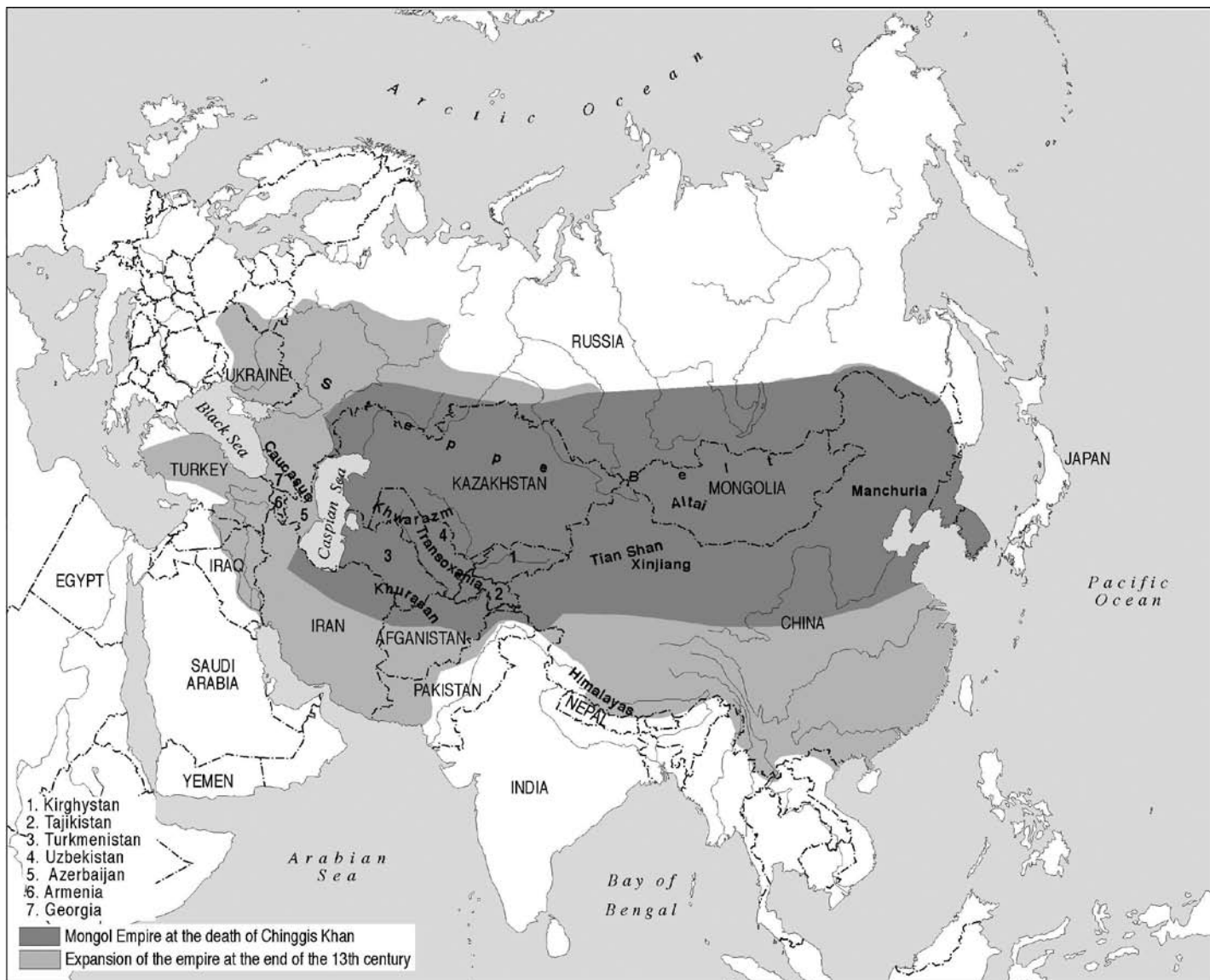
מונגוליה

[צ'ינגיס ח'אן] הכפיף לשלטונו את האומות בנות חמשת הצבעים והשליט סדר בעולם הנעים. הוא הזמין את הלאמה העליון של הקאסקגא, קוֹן-דָּגָא קְנִינג'פּוֹ והיה הראשון שהפיץ את דת הבודהא. (מתוך: *הסוּטְרָה הַצְּלוּלָה כַּאבֶּן-חַן* [The Jewel Translucent Sutra], המאה השש-עשרה, תרגום לפי John Elversklog) במפתיע, הדומיננטיות של צ'ינגיס כסמל פוליטי מרכזי במונגוליה לא נמשכה ברצף מאז המאה השלוש-עשרה: הוא חזר למלא תפקיד זה רק במאה התשע-עשרה עם עליית הלאומיות המונגולית, ובתווך נחשב לאל בודהיסטי ולאב תרבות (cultural ancestor). איחוד השבטים במונגוליה במאה השלוש-עשרה תבע מצ'ינגיס זמן ומאמץ רבים יותר מכל כיבושיו אחר-כך. תחת האימפריה המאוחדת הפכה מונגוליה לזמן קצר לטבור העולם, אבל עם התפצלות האימפריה עברה בירתו של הח'אן הגדול ממונגוליה לצפון סין, ומונגוליה ירדה לדרגת פרובינציה נידחת למדי. לאחר שגורשו מסין בשנת 1368, חזרו צאצאי צ'ינגיס למונגוליה, אך הם לא הצליחו לאחדה שנית. מונגוליה של המאה הארבע-עשרה חזרה למבנה שבטי, והייתה מחולקת רוב הזמן בין מספר קונפדרציות מתחרות. צ'ינגיס ח'אן שמר על יוקרתו בקרב צאצאיו הישירים, שנודעו כ"משפחה המוזהבת", המשיכו לקיים לכבודו את הפולחן הצ'ינגיסי, ועמדו לרוב בראש אחת או יותר מקונפדרציות השבטים במונגוליה. אך שמו בלבד לא הספיק עוד כדי לאחד את המונגולים כולם. העיקרון הצ'ינגיסי היה ידוע, אך קרנו ירדה במונגוליה הרבה לפני שהדבר קרה במערב הערבה,

וצאצאיו לא תמיד הצליחו להבטיח לעצמם את עמדת הנהגה בין הקונפדרציות המתחרות.

הניסיון למצוא מכנה משותף רחב יותר למונגולים היה אחת הסיבות לאימוץ הבודהיזם הטיבטי על-ידי המונגולים בסוף המאה השש-עשרה (המונגולים החזיקו באמונה זו בתקופת שלטונם בסין במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, אך נטשו אותה אחר-כך). הח'אן שאימץ את הבודהיזם בשנת 1578, אלטאן ח'אן (Altan Khan) שנודע כמי שיצר את התואר "דלאי למה", היה צאצא של צ'ינגיס ולפיכך הקפיד לתת לו מקום של כבוד בפולחן הבודהיסטי: הבודהיזם הטיבטי במונגוליה אימץ את צ'ינגיס הן כגלגול של הצ'קרוורטין (Chakravartin), השליט האוניברסלי המסובב את גלגל החוק הבודהיסטי (שאליו קשרו את צ'ינגיס גם תחת שושלת היואן), הן כצאצא של מלכי הודו וטיבט או אף של הבודהא עצמו; והן כגלגול של הבודהיסטווא ואז'ראפאני (Bodhisattva Vajrapani), מעין אל הרעם ואחת הדמויות הלוחמניות בפנתאון הבודהיסטי. התפשטותו המהירה של הבודהיזם הטיבטי במונגוליה תרמה לפופולריות של צ'ינגיס כסמל לא רק בקרב צאצאיו, אלא גם בקרב מונגולים אחרים. במקביל הוא הפך גם ל"אב תרבות", שמייחסים לו את מקורם של מנהגים מונגוליים רבים – מאופן עריכת טקסי הנישואים ועד הדרך הטובה ביותר לטפל בסוסים.

ההמרה לבודהיזם פתחה גם עידן של רנסנס תרבותי במונגוליה, שהגיע לשיאו במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה לפני הכיבוש המנצ'ואי ובמהלכו (ראו להלן). כרוניקות אֶפִּיות רבות, רובן בעלות גוון בודהיסטי מובהק, חוברו בתקופה זו ורבות מהן עסקו בתור הזהב המונגולי. בספרות זו עברה הביוגרפיה של צ'ינגיס שינויים משמעותיים כדי להתאימו לתפקידו החדש כבודהיסט. כך למשל, לפי המקור המונגולי בן תקופתו של צ'ינגיס הידוע בשם **ההיסטוריה הסודית**, מוצא המונגולים באיחוד של זאב כחול ואיילה חומה על הר ברקאן ח'לדון (Burkhan Khaldun), שעליו נולד גם צ'ינגיס ח'אן. אולם הכרוניקות הבודהיסטיות האנישו את הזאב והאיילה, והציגו אותם כשמותיהם של נצרים למלכי הודו וטיבט, שהם שהיו אבותיו של צ'ינגיס. על-פי כרוניקות אלו, הבודהא חזה את הולדתו של צ'ינגיס; הוא נולד לא עם כתם דם בגודל של אגרוף על היד, כמו **בהיסטוריה הסודית**, אלא עם חותם – סמל לנהגה פוליטית, לא לשפיכות דמים; צ'ינגיס היה הראשון שהטיף לבודהיזם טיבטי במונגוליה, ומלחמותיו נועדו להציל את העולם ממלכים רעים. רוב המלחמות הוצגו כקרבנות אביריים בין צ'ינגיס לשליט מתחרה המוכרעים באמצעים נסיים. כך למשל הקרב האחרון של צ'ינגיס בשנת 1227 נגד הטנגוטים המורדים מצפון-מערב סין, מתואר בכרוניקה מהמאה השבע-עשרה בשם **ארדני-יין** (Erdeni-yin), "התמצית יקרת-הערך" כעימות אישי בין צ'ינגיס לשליט הטנגוטי, שהוכרע על-ידי שינויי צורה: הטנגוטי הפך עצמו לנחש, בתגובה הפך צ'ינגיס למלך העופות; הטנגוטי התגלגל לנמר, אך צ'ינגיס בחר להפוך לאריה, מלך החיות; הטנגוטי הופיע בדמות ילד-אל, אך צ'ינגיס התגלגל לקורמוזדה (Qormuzda), אחד האלים החשובים בפנתאון הבודהיסטי,

מפת האימפריה המונגולית בשיא התפשטותה עם מותו של צ'ינגיס ח'אן

חשובות, ולפיכך נועד לעמוד בראש הממסד הדתי במונגוליה, כדי שישחרר אותה מהכפיפות לדלאי למה בטיבט, וברבות הימים גם יחזק את האיחוד הפוליטי בין השבטים השונים. הבוגדו גן אכן הפך למנהיג דתי מכובד, אך לא הרבה מעבר לכך, ולאחר שצאצא של צ'ינגיס הוכתר לבוגדו גן ועמד בראש מרד נגד המנצ'ואים בשנת 1757, הורו המנצ'ואים, שלהבא ייבחר הבוגדו גן מטיבט, שהייתה אז תחת שליטתם, ולא ממונגוליה, והגבילו גם את סמכותו הדתית. הקולוניאליזם המנצ'ואי, שייחס לעצמו את ההון התרבותי המונגולי, אך בה בעת חתר תחת מבנה ההנהגה ואורח-החיים המסורתי, הביא לבסוף לצמיחת רגשות מונגוליים לאומיים. הדבר קרה בעיקר במרוצת המאה התשע-עשרה גם בשל הנוכחות המוגברת של סוחרים ומתיישבים סינים במונגוליה

גבר על הטנגוטי והוציאו להורג. הצגה זו של הדברים הצניעה את הייחוד הצבאי והאסטרטגי של הקרבות המונגוליים, אך גם את ההרס והטבח שנלוו להם, והדגישה את חשיבותו הדתית של צ'ינגיס על חשבון ממדיו הפוליטיים. אולם אפילו הבודהיזם לא הצליח לגבור על הכוחות הצנטריפוגליים החזקים בקרב המונגולים. היעדר האחדות – בצירוף למניפולציות מנצ'ואיות על דמותו של צ'ינגיס שיוזכרו בהמשך – הביא בהדרגה להכפפתם של המונגולים כולם למנצ'ואים, שבירתם הייתה בבייג'ינג, תהליך שהחל בראשית המאה השבע-עשרה והסתיים באמצע המאה השמונה-עשרה. על רקע הסכנה המנצ'ואית, בחרה אחת הקונפדרציות החשובות במונגוליה בשנת 1639 בבוגדו גן (Bogdo Gegen), הבודהא החי, נער מונגולי צעיר, שהוכר כגלגול של דמויות דתיות

甘 肃 行 省

中

书

省

元

大都

政

院

省

ובהשראתם של רעיונות של הלאומיות הרוסית. המונגולים התאחדו נגד אויביהם, וכסמל לאחדות פנו לצי'נגיס ח'אן, שחזר לתפקד לא רק כקדוש בודהיסטי, אלא גם ככובש גיבור שהכניע סינים ורוסים. רק כשש-מאות שנה לאחר איחוד מונגוליה חזר צי'נגיס להיות אבי האומה המונגולית, ולא רק אבי משפחתו המוזהבת.

עם נפילת השושלת המנצ'ואית הייתה מונגוליה החיצונית החלק היחיד משטחיה שהצליח להשיג עצמאות מסין, ובשנת 1911 הוקמה שם תאוקרטיה בודהיסטית, בהנהגת הבוגדו גגן. אולם עצמאות זו הושגה רק הודות לסיוע רוסי: מונגוליה נסחפה במהירות למלחמת האזרחים הרוסית, ובשנת 1921 התחוללה בה מהפכה, שבמהלכה הקים הצבא האדום הסובייטי, בשיתוף קומוניסטים מונגולים, ממשל פרו-סובייטי, תחת שלטונו הנומינלי של הבוגדו גגן. עם מותו, בשנת 1924, הפכה מונגוליה לרפובליקה העממית של מונגוליה – מדינת לוויין של ברית-המועצות.

מעמדו של צי'נגיס ח'אן תחת השלטון הקומוניסטי היה קשור באופן הדוק ליחסיה של מונגוליה עם ברית-המועצות. הסובייטים, שיחסם לצי'נגיס היה צירוף של עוינות רוסית (ראו להלן) עם תפישות מרקסיסטיות, המגדירות נוודות כשלב התפתחות פרימיטיבי, ראו בצי'נגיס ראקציונר פאודלי וניסו לחסל את זכרו. בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים נאסרו הפולחן הצי'נגיסי והבודהיזם במונגוליה; הכתב הקירילי החליף את הכתב המונגולי המקורי, שבו בחר צי'נגיס בשביל אנשיו, וגיבורי המהפכה הקומוניסטית – סוהבאטור (Sühebaatar) מנהיג המהפכה של שנת 1921, צ'ויבלסאן (Choibalsan), ראש ממשלת מונגוליה בשנים 1936-1952 וידידו סטלין – הוצגו כמחליפיו של צי'נגיס בפנתאון הגיבורים המונגולי. בהיסטוריוגרפיה הרשמית של מונגוליה הוצגה תקופת שלטונו של צי'נגיס כתקופה פאודלית ומפגרת, והיסטוריונים, שניסו לדבר בזכותו, הוגלו או פוטרו. אולם, גם הקו הרשמי הנוקשה נאלץ להכיר בצי'נגיס כמייסד המדינה המונגולית, ובמישור העממי המשיך צי'נגיס להיות פופולרי. פופולריות זו באה לידי ביטוי בחגיגות לכבוד שמונה-מאות השנה להולדתו: אלו תוכננו ברוב פאר בשנת 1962, אך בוטלו ברגע האחרון על-פי הוראה ממוסקבה, ומארגניהן נכלאו בעוון פעילות אנטי-מהפכנית. אבל עם התרופפות האחיזה הסובייטית במונגוליה, מאז ראשית ה"גלאסנוסט", ועוד יותר מכך מאז נפילת ברית-המועצות בשנת 1991, החייתה מונגוליה החיצונית את מורשתה הלאומית, צי'נגיס ח'אן שב ותפס את מקומו כאבי האומה המונגולית, ועמו חזרו למונגוליה גם הכתב המונגולי המקורי והבודהיזם הטיבטי. כיום מכבד צי'נגיס בכל פינה במונגוליה: הוא מופיע על בולים ושטרות כסף ושמו מתנוסס על כל דבר כמעט – משדה התעופה הבינלאומי באולאן באטור (Ulaan Baatar) הבירה ועד למינים רבים של וודקה. בניגוד לחגיגות הנפל של שנת 1962, בשנת 2006 חגגה מונגוליה ברוב פאר את ציון שמונה-מאות השנה לאספה של שנת 1206, לרבות בכנסים בינלאומיים, שהוקדשו למורשתו

של הח'אן הגדול. כחלק מהחגיגות הוצב בדצמבר 2006 פסל ענק של צי'נגיס בכיכר המרכזית של אולאן באטור. צי'נגיס מוצג כיושב בנחת על כס מלכות ומשקיף על הכיכר ועל עמו מלמעלה, ובכך מגמד את דמותו של סוהבאטור, גיבור המהפכה הקומוניסטית, שעד אז חלש לבדו על הכיכר. דמותו המיושבת של צי'נגיס, לעומת סוהבאטור הרוכב על סוס, אופיינית לצורה שבה מוצג צי'נגיס כיום במונגוליה: לא כלוחם וכובש, אלא כמדינאי דגול וכאבי הדמוקרטיה, שאליה עוברת מונגוליה הפוסט-קומוניסטית. צי'נגיס מוגדר כדמוקרט בשל תפקידו כמקים המוסדות המייעצים, המוזהים עם הקרלטאי (quriltai), האספה הבוחרת בח'אן הגדול (על שמה נקרא הפרלמנט המונגולי, הורל [hural]), וכאבי שלטון החוק, בגלל ה"יאסה", קובץ החוקים המיוחס לו. את כיבושיו ומלחמותיו פוטרם כיום המונגולים כלאחר יד כ"תוצר של זמנם", אבל השפעתו על הקשרים הכלכליים והתרבותיים בין מזרח למערב מובלטת ביותר, כשלעיתים נוספות לכך הצהרות על מעמדו כאביר זכויות האדם, שוויון נשים ושימור הסביבה, או כיוצר אזורי סחר חופשי ומקדם תירות. למרות האנכרוניזם המובהק של הצהרות אלו, הרי גם חוקרים מערביים מסוימים תולים את המעבר המוצלח של מונגוליה מקומוניזם לדמוקרטיה בהשפעת התרבות הפוליטית של תקופת צי'נגיס ח'אן. מובן, שהמונגולים מתגאים גם בפופולריות של גיבורם ברחבי העולם – בעיקר בסין ובמערב.

סין

הרים ונהרות שכה רב יופיים משכו אין ספור גיבורים, שהתחרו מי את רעהו יכניע. אך, אבוי! – "הראשון" של צ'ין ו"הלוחם" מח'אן לא ניחנו בחן הכתיבה, ואילו טאנג טאי דזונג וסונג טאי דזו לא ניחנו ברוח השירה. אפילו יקיר השמים של דורו – צי'נגיס ח'אן, ידע רק לדרוך את קשתו ולירות בנשרים במעופם. כולם חלפו ואינם עוד. אנשי האמת מביטים רק אל שחר חדש. (מאו דזה-דונג, "שלג" [פברואר 1936], תרגום לעברית: יורי פינס)

המונגולים היו העם הזר הראשון שהצליח, מקץ שבעים שנה של מאבק עיקש, לכבוש את סין כולה, ואין ספק שסין הייתה היעד הראשון במעלה לצי'נגיס ויורשיו. אולם, גם אם בתקופות מסוימות אכן היווה הכיבוש המונגולי דגם לכיבוש ברברי טראומטי, הרי הניכוס של המונגולים בסין החל מוקדם מאוד. יתר על כן, כיוון שמונגוליה הפנימית נותרה חלק מסין, וכיום חיים יותר מונגולים בסין מאשר במונגוליה, צי'נגיס נשאר סמל רלבנטי בסין ומהווה כעת אחד מגיבוריה הלאומיים החשובים.

כבר בשנת 1263 לפני השלמת כיבוש דרום סין, רכש צי'נגיס מעמד קיסרי בסין, כאשר נכדו, קובלאי ח'אן (Qubilai Khan, שלט בשנים 1260-1294) בניסיון להשיג לגיטימציה

פסל שעווה של צי'נגיס ח'אן המוצג במוזיאון ההיסטוריה בבייג'ינג

מצד נתיניו הסיניים, נטל לעצמו תואר של קיסר סיני, והעניק את התואר בדיעבד גם לאבותיו. צ'ינגיס הוכתר לפיכך בתואר "טאי טסו" (Taizu) – "האב הנעלה", מייסד השושלת, שזכתה בדיעבד לכינוי "יואן המערבית" אשר קדמה לשושלת היואן (1271-1368) שייסד קובלאי. צ'ינגיס הוצב לפיכך בראש סדר העולם הסיני, כשליט לגיטימי שקיבל את מנדט השמים. כאשר אימצה שושלת היואן את הבודהיזם הטיבטי זוהה צ'ינגיס, כפי שראינו גם במונגוליה, כגלגול של הצ'קרוורטין, ובמקביל המשיכו קיסרי היואן לקיים לכבודו את הפולחן הצ'ינגיסי השאמאני.

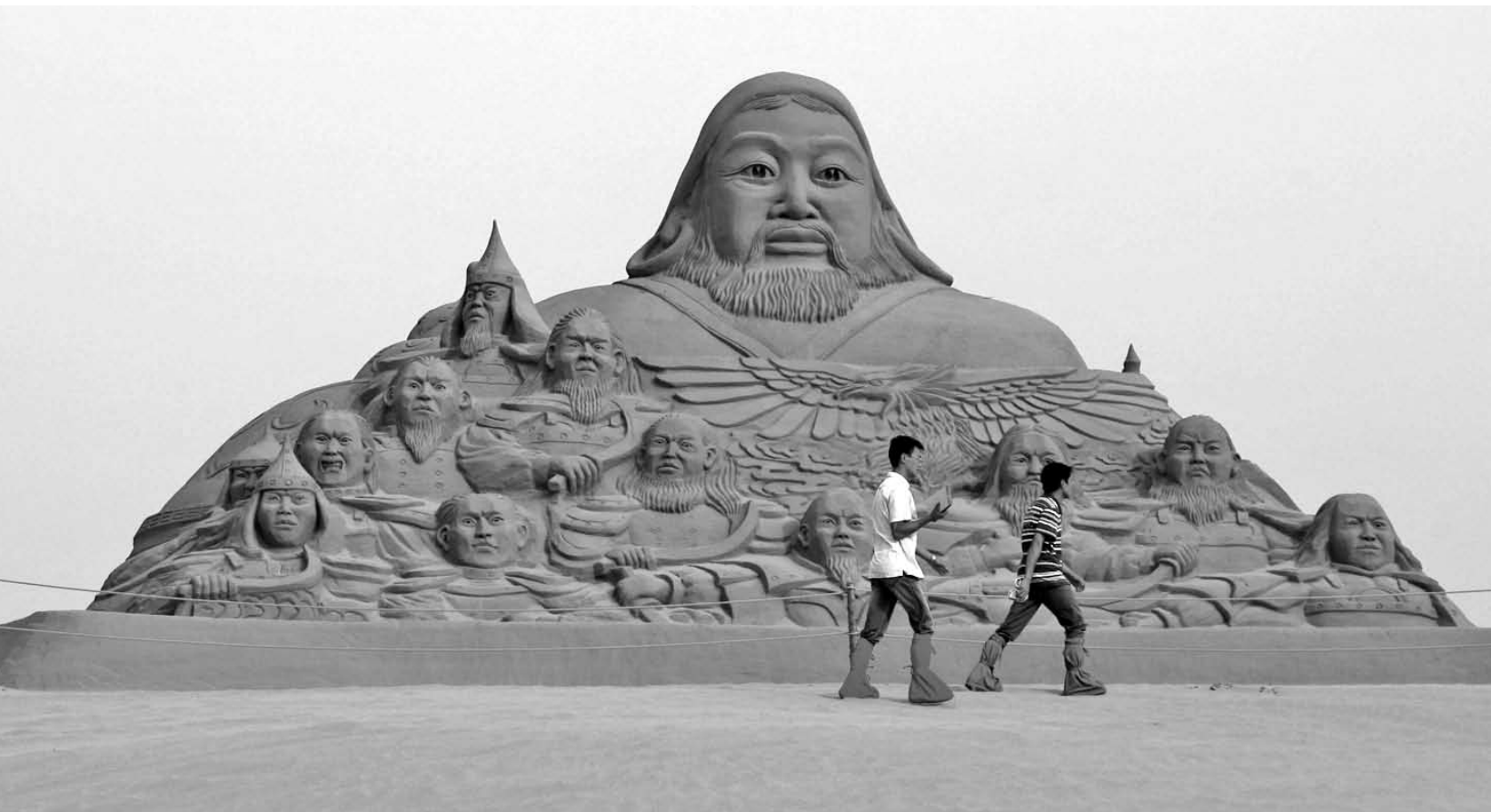
שושלת מינג (1368-1644), שירשה את היואן, שימרה את עמדתו של צ'ינגיס כמחזיק במנדט השמים, והביגורפיה שלו היא שפותחת את ההיסטוריה הרשמית של שושלת היואן, **היואן שה** (Yuan shi), שחברה תחת שושלת מינג. הפרק משמר את תארי הבודהיסטיים של צ'ינגיס ומדגיש את הישגיו הצבאיים, אך הוא לקוני מאוד בתיאורי הכיבושים, אינו מתייחס להרס העצום שנלווה אליהם, ונותן מקום רב יותר למאורעות בסין מאשר באזורים אחרים. ככלל, **היואן שה** מתעלם כמעט לחלוטין מהפן האירואסיי של שושלת היואן, מוסר רק פרטים מעטים על שאר הח'אנויות המונגוליות, ובכך מגמד את ייחודם והישגיהם של צ'ינגיס ויורשיו. לפי **היואן שה** צ'ינגיס איננו כובש עולם, אלא רק עוד אחד בשורה של מייסדי שושלות במחזור השושלות הסיני, ושושלת היואן היא שושלת לגיטימית, גם אם קצרת-ימים, שעיקר חשיבותה בכך שאיבדה את מנדט השמים לטובת שושלת מינג.

בתקופת מינג המאוחרת, מאמצע המאה החמש-עשרה ואילך, ולאחר שורת תבוסות שספגה שושלת מינג מהמונגולים (שהביאו בסופן להקמת החומה הגדולה), השתנה היחס לשושלת היואן. היא נותרה אמנם שושלת לגיטימית, אבל רבים יותר ראו בימי שלטונה תקופה טראומטית ויוצאת דופן, מעין "היסטוריה מחוץ להיסטוריה", שבה נשלטה סין על-ידי זרים במקום לשלוט בהם. יתר על כן, היות שעל-פי התפישה שהייתה מקובלת בתקופת מינג המאוחרת, ירשה שושלת היואן רק את שושלת סונג (Song, שלטה בשנים 960-1279) ולא את השושלות הצפוניות שנכבשו לפני כן על-ידי צ'ינגיס ויורשיו, הרי מי שקיבל את מנדט השמים היה קובלאי ח'אן ולא צ'ינגיס. עיקר העניין – הדל למדי – בהיסטוריה של המונגולים הוקדש בימי שושלת מינג לקובלאי ח'אן, ואילו צ'ינגיס נדחק לשולי התודעה הסינית.

צ'ינגיס חזר למרכז הבמה בסין דרך הערבה – עם נפילת שושלת מינג ועליית שושלת צ'ינג המנצ'ואית (Qing, שלטה בשנים 1644-1911). המנצ'ואים (Manchus), עם נוודי-למחצה, שמקורו במנצ'וריה הנקראת על שםם (כיום צפון-מזרח סין), חיו שנים רבות בקרבת המונגולים, ושאלו מהם את רוב תרבותם הפוליטית. העיקרון הצ'ינגיסי, כלומר התפישה, שלפיה רק צאצאיו של הח'אן הגדול רשאים להיות שליטים עליונים, היה חלק משאילה זו. ערב כניסתם לסין, לאחר שהכניעו בשנת 1634 את הקונפדרציה המונגולית, שהונהגה על-ידי צאצאיו הישירים של צ'ינגיס וישבה במונגוליה הפנימית (החלק של מונגוליה מדרום למדבר גובי), השתלטו המנצ'ואים על סמלי הסמכות שלהם, ובראשם החותם הצ'ינגיסי, אותו חותם שעל-פי האגדה

אחז צ'ינגיס בידו עם הולדתו. המנצ'ואים נשאו לנשים נסיכות צ'ינגיסיות, והציגו עצמם כיורשיו וממשיכי דרכו של צ'ינגיס. בנוסף לקשר הדם – אמנם מנישואים – טענו המנצ'ואים גם לקשר דתי לצ'ינגיס דרך הבודהיזם הטיבטי. מייסדי שושלת צ'ינג אימצו אף הם את הבודהיזם הטיבטי, לרבות את מעמדו הרם של צ'ינגיס הכלול בו, והקיסרים ששלטו בבייג'ינג הציגו עצמם כגלגול של צ'ינגיס ושל קובלאי. המנצ'ואים החיו ומימנו את הפולחן הצ'ינגיסי, בעיקר סביב השרידים הקדושים שנמצאו באזור האורדוס (Ordos) במונגוליה הפנימית. הם הציגו עצמם בפני המונגולים הן כיורשיו האמיתיים של צ'ינגיס והן כפטרונים הבודהיזם הטיבטי שרווח בקרבם, והפן המונגולי הפך לאחד הפנים בלגיטימציה המורכבת של המנצ'ואים. פן זה בהחלט השתלם למנצ'ואים: בשנת 1691 הם הצליחו לשכנע את הקונפדרציה המרכזית במונגוליה החיצונית לתמוך בהם נגד המונגולים הלא-צ'ינגיסיים. בסיוע בעלי הברית החדשים הצליחו המנצ'ואים לבסוף להכניע גם את השבטים המונגוליים האחרונים (בשנת 1759), ובכך להשיג את מה שלא הצליחה לעשות עד אז שושלת סינית ילידית: להשתלט על מונגוליה כולה ולהפוך את המונגולים מבעיית חוץ לבעיית פנים של סין. המונגולים הפכו לאחד מחמשת העמים שהרכיבו את האימפריה של צ'ינג, לצד המנצ'ואים, בני האן (Han), סינים אתניים), הטיבטים והאויגורים (Uighurs).

אולם צ'ינגיס סייע למנצ'ואים לא רק לשלוט במונגולים, אלא גם לשלוט בסינים. עוד לפני כניסתם לסין גילו אבות המנצ'ואים עניין ובקיאיות בהיסטוריה של השושלות הזרות ששלטו בסין, ובייחוד בזו של היואן, שבה הם ראו מקור לתקדימים שיקלו עליהם לשלוט בסין. ערב כניסת המנצ'ואים לבייג'ינג בשנת 1644 תורגמו לשפתם ההיסטוריות הסיניות של השושלות הזרות, ובהן **היואן שה**, ובתקדימים ההיסטוריים שצוטטו בתכתובותיהם הפנימיות והחיצוניות ערב עליותם לשלטון, הם הרבו להזכיר את צ'ינגיס, כדוגמא מובהקת לזר שהחזיק במנדט השמים בממלכה המרכזית. העניין של המנצ'ואים בהיסטוריה של השושלות הזרות בסין, שנמשך גם כששלטו במדינה, עודד גם את פניית הסינים עצמם לעסוק בכך. בייחוד פרח העיסוק בשושלת היואן, שהמלומדים הסינים ראו בה אנלוגיה לשושלת צ'ינג המנצ'ואית. הדבר הביא לגידול אדיר בידע ההיסטורי על היואן, על המונגולים ועל מלומדים סינים שפעלו תחת המונגולים, והבטיחו בכך את המשכיות התרבות הסינית (כפי שהסינים קיוו שיקרה גם בימי שושלת צ'ינג). במאה התשע-עשרה הואץ העיסוק ההיסטוריוגרפי במונגולים גם בעקבות היכרות, מכלי שני או שלישי, עם חלק מהמקורות האסלאמיים על המונגולים. דיפלומטים סינים ששירתו באירופה נחשפו לתרגומים אירופיים של מקורות אסלאמיים על המונגולים (בעיקר ספרו של רֶשִׁיד אל-דִּין, ההיסטוריון הפרסי החשוב ביותר של המונגולים, וכן החיבור הגדול של קונסטנטין דוסון (D'Ohsson) על המונגולים המתבסס על מגוון מקורות אסלאמיים [ראו להלן]). שמחים על שגילו היסטוריה משותפת לסין ולמערב, הם תרגמו קטעים ממקורות אלה לסינית, וכך אפשרו לסינים להרחיב מאוד את הידע שלהם על צ'ינגיס, ולהתייחס גם למבצעיו ולמבצעי יורשיו מחוץ לסין, גם אם לא תמיד במדויק.

פסל חול של צ'ינגיס ח'אן בחבל האוטונומי של מונגוליה הפנימית בסין

הופעתו מחדש של צ'ינגיס כגיבור סיני התרחשה באמצע שנות השלושים של המאה העשרים, כאשר מונגוליה הפנימית הפכה לזירת מאבק בין הלאומנים הסינים, בראשות צ'יאנג קאי־שק (Chiang Kai-shek), לקומוניסטים בהנהגת מאו דזה־דונג (Mao Zedong) ולצבא הכיבוש היפני. צ'יאנג היה הראשון שהכתיר בשנת 1935 את צ'ינגיס ח'אן כגיבור של הלאום הסיני. צ'ינגיס הוצג כקיסר הסיני שכבש את רוסיה, וכיבוש מוסקבה על־ידי יורשיו ושלטונם שם במשך מאתיים וחמישים שנה, תוארו כהישג אדיר וכתקדים היסטוריים להשתלטות הצפויה של מפלגתו של צ'יאנג על השלוחה המקומית של מוסקבה, המפלגה הקומוניסטית הסינית. צ'יאנג קאי־שק ליווה את הכרזותיו אלו גם בצעדים מעשיים: בשנת 1939, כאשר נשקפה סכנה לכיבוש יפני של מונגוליה הפנימית, העבירה מפלגתו את שרידיו הקדושים של צ'ינגיס, שנשמרו באורדוס מזה שנים, לפרובינציית גאנסו (Gansu) שבפנים הארץ, מחשש שיפלו לידי היפנים (שגם הם, אגב, ניכסו לעצמם באותה תקופה את צ'ינגיס, בטענה שצ'ינגיס הוא לאמתו של דבר הסמוראי מינמוטו יושיטסונה [Minamoto Yoshitsune]). הסמוראי מת לכאורה בשנת 1189, לאחר שאחיו הבכור, שחש מהפופולריות שלו, ציווה עליו להתאבד, אולם

אולם במקביל לפעילות ההיסטוריוגרפית הנמרצת, במרוצת המאה התשע־עשרה החלה שקיעת שושלת צ'ינג וצמיחת הלאומיות הסינית. הלאומיות הסינית הגוברת כוונה בעיקר נגד המנצ'ואים, וזיהויים של המונגולים כמבשרי המנצ'ואים היה עתה בעוכריהם. בסוף המאה התשע־עשרה וראשית המאה העשרים הציגו הלאומנים הסינים את תקופת השלטון המונגולי בסין כטראומה לאומית ראשונה במעלה, כתקופה של שלטון זר עריץ ובלתי־לגיטימי, ויש אף שהציעו למחוק את תקופת היואן ממחזור השושלות הסיני, ולעבור משושלת סונג היישר למינג. בשנות השלושים והארבעים של המאה העשרים שימש הכיבוש המונגולי גם אנלוגיה מקובלת לכיבוש היפני של סין.

למרות כל זאת, גם בתקופת הרפובליקה (1911-1949) נותר צ'ינגיס סמל פוליטי שימושי בסין, וזאת בשל ניסיונות הרפובליקאים הסינים "למתוח את עור האומה על גוף האימפריה" – כלומר לשמר גם את האזורים המאוכלסים על־ידי לא סינים, שכבשה שושלת צ'ינג, כחלק משטחה של מדינת הלאום הסינית. הסינים קיוו להחזיר לשלטונם את מונגוליה החיצונית ועדיין שלטו במונגוליה הפנימית, החלק העשיר והמאוכלס יותר של מונגוליה.

לפי הגרסה של שנות השלושים נתן מינמוטו לווסל שלו למות במקומו ונמלט למונגוליה. הוא הופיע שם כתמוג'ין, ואחר-כך הפך לצי'נגיס ח'אן.

הרטוריקה הרפובליקנית והפעילות ההרואית להצלת שרידיו של צ'ינגיס לא סייעו לצי'אנג קאי-שק ומפלגתו, כיוון שהקומוניסטים נקטו בשיטות דומות. בשנת 1935 קרא מאו למונגולים במונגוליה הפנימית לתמוך בו, "כדי למנוע השפלה וסבל מצאצאיו של צ'ינגיס ח'אן". גם מאו הציג את צ'ינגיס כגיבור הלאום הסיני, ובשירו המפורסם "שלג" משנת 1936 תיאר אותו כקיסר סיני לצד שאר מייסדי השושלות הסיניות המפוארות. הצגה חיובית זו של צ'ינגיס על-ידי הקומוניסטים הסינים עמדה בניגוד מוחלט לאופן שבו הוצג בבריית-המועצות, שם נתפס כאויב האנושות (ראו להלן), ובניגוד לתפישה המרקסיסטית הקלסית. ההצלחה הקומוניסטית נבעה גם מכך, שבניגוד לצי'אנג קאי-שק, המפלגה הקומוניסטית הבטיחה אוטונומיה למונגוליה הפנימית, וזו הפכה לאזור אוטונומי כבר בשנת 1947. תמיכת המונגולים וצירוף מונגוליה הפנימית לכוחות הקומוניסטיים תרמו רבות לניצחונם הסופי על המפלגה הלאומנית בשנת 1949.

לאחר הניצחון הקומוניסטי השתנה מעמדו של צ'ינגיס ח'אן בסין העממית בהתאם לתנודות האידאולוגיות של המשטר: הוא התחיל בתקופת פריחה, כאשר בראשית שנות החמישים הקים הממשל באורדוס את המאוזולאום של צ'ינגיס ח'אן, ובו אוכסנו שרידיו, שהוחזרו מגאנסו. על-ידי הקמת המאוזולאום ייחסה לעצמה סין העממית, כמו שושלת צ'ינג לפניה, את ההון התרבותי המונגולי, והחסות הממשלתית למאוזולאום אפשרה לממשל הסיני לקבוע את אופי הפולחן שיתקיים בו: כך למשל התירה הממשלה לקיים רק טקס מרכזי אחד לצי'נגיס, בניגוד לטקסים חודשיים שהתקיימו בעבר, וקבעה את מועד הטקס לקיץ, בעוד שבעבר היה האירוע המרכזי באביב. באופן כללי איבד הטקס חלק ניכר מהמשמעות הדתית שהייתה לו לפני כן, והפך לאירוע בידורי בעיקרו, מלווה בתחרויות ספורט, נשפי ריקודים, מוסיקה ותעמולה של המשטר בנושא אחדות המיעוטים. חיבוק הדוב הקומוניסטי לצי'נגיס ח'אן, שלווח בקולוניזציה סינית של מונגוליה הפנימית, עורר התנגדות בקרב המונגולים בסין, אך גם הם נאלצו להודות, שלעומת מעמדו של צ'ינגיס במונגוליה החיצונית דאז, שפר עליו גורלו בסין.

בתקופת "הזינוק הגדול קדימה", בסוף שנות החמישים, הוחזר לצי'נגיס לזמן-מה הדימוי המרקסיסטי הקלסי – אדון מלחמה ברברי וצמא-דם – אך עם פרוץ הסכסוך הסיני-הסובייטי בראשית שנות השישים, במקביל ליובל שמונה-מאות השנה להולדתו של צ'ינגיס, הוא שב לשמש כנשק פוליטי ועבר רהביליטציה: מאמרים בעיתונות המחקרית הסינית המובילה הדגישו את תפקידו של צ'ינגיס כמאחד השבטים המונגוליים ויוצר האומה המונגולית, אך גם כקיסר סיני, שהניח את הבסיס לאיחודה של סין תחת שושלת היואן, לכיבוש הסיני של רוסיה ולקידום קשרי מזרח ומערב. גישה זו לא הייתה מנותקת מהרצון להשיג תמיכה במונגוליה הפנימית על רקע הרעת היחסים עם מונגוליה החיצונית עקב הסכסוך הסיני-הסובייטי. החגיגות לכבוד שמונה-מאות השנים להולדתו

של צ'ינגיס בשנת 1962 נחגגו ברוב פאר בסין, ואפילו בטייוואן, במקביל לביטולן במונגוליה ולמרות המחאות הסובייטיות, שלפיהן "בייג'ינג מחתה את הדם מעל ידיו של צ'ינגיס ח'אן והטבילה אותו מחדש כמדינאי, שמילא תפקיד פרוגרסיבי בהיסטוריה של סין".

מעמדו המחודש של צ'ינגיס, כמו סין כולה, נפגע קשות בימי מהפכת התרבות (1967-1977), שבה עמדה המורשת המסורתית של המונגולים, כמו זו של הסינים, תחת התקפה חריפה. עשרות אלפי מונגולים בסין, שסירבו לנטוש את תרבותם, נטבחו; המאוזולאום של צ'ינגיס נבזז, והמקום כולו הפך למפעל מלח. האלימות פסקה עם עלייתו לשלטון של דנג שיאו-פינג (Deng Xiaoping) בשנת 1977 ופתיחת עידן הרפורמות. הדבר התבטא גם בגורל המאוזולאום ששוקם, ובראשית שנות השמונים חודשו בו החגיגות השנתיות תחת הסיסמא "המונגולים וההאן הם בני משפחה אחת". יתרה מזו, כחלק מתכנית הרפורמות נוסחה מחדש המדיניות הסינית כלפי המיעוטים האתניים בתחומה, ומדיניות זו השפיעה באופן עמוק על מעמדו של צ'ינגיס ושל שושלת היואן. כיוון שסין הוצגה עתה כ"מדינת כל אזרחיה", או כל חמישים ושישה הלאומים שבה, וההיסטוריה של כל אחד מהמיעוטים נחשבה לחלק אינטגרלי מההיסטוריה הסינית, לפיכך הכיבוש המונגולי כבר לא נתפס כטראומה, ואפילו לא כשלטון זר, אלא כתקופה שבמהלכה שלט "המיעוט המונגולי" על המדינה כולה. יתר על כן, כיוון שבתקופת שושלת היואן הצטרפו למדינה הסינית טיבטים, אויגורים ומוסלמים, שכולם מהווים "מיעוטים" – לעתים בעייתיים – בסין של ימינו, הרי ימי שושלת היואן מצטיירים כתקופה, שבה "כוחו המלכד של העם הסיני התחזק והלך עקב קליטת הגירה של מיעוטים לסין, שיצרו את הבסיס לעם הסיני הנוכחי וסייעו בעיצוב מאפייני הלאומיים".

השינוי בתפישה ההיסטורית של היואן תרם גם לעליית הפופולריות של צ'ינגיס בסין בעיקר משנות התשעים. פסל שעווה שלו ניצב כיום במוזיאון ההיסטוריה בבייג'ינג כחלק מתצוגה של קיסרים בולטים בהיסטוריה הסינית, והוא מוצג כדמות-מפתח, שתרמה לאיחוד סין ולהפיכתה למדינה מולטי-אתנית, כאסטרטג ומדינאי, אך גם ככובש ("הסיני הראשון [!] שכבש את אירופה"). העלייה במעמדו של צ'ינגיס הושפעה גם מהפופולריות הגואה שלו במונגוליה (ובמערב) באותה תקופה, תופעה שהביאה למעין תחרות בין סין למונגוליה על ניכוסו של צ'ינגיס.

התחרות בין סין למונגוליה על הבעלות על צ'ינגיס ח'אן התבטאה, למשל, בניסיונות גלגות את מיקום קברו של צ'ינגיס. בשנת 2000 הכריזו ארכאולוגים סינים, שמצאו את קברו האמיתי של צ'ינגיס בשטחה של סין – בהרי האלטיאי (Altai) שבצפון-מזרח סינג'יאנג (Xinjiang), הערכה שהתקבלה בספקנות רבה במונגוליה – ואכן טרם הוכחה. בשנת 2001 לעומת זאת הודיעה משלחת אמריקנית על איתור קברו האמיתי של צ'ינגיס במרכז מונגוליה, כשלוש-מאות קילומטר מצפון-מזרח לאולאן באטור, הודעה שהתקבלה בספקנות דומה בקרב הארכאולוגים הסינים. הממשלה המונגולית סירבה להתיר את המשך החפירות באתר, כדי לא להפריע

את מנוחתו של שוכן הקבר, כך שכל צד יכול עדיין להתחפר בעמדתו. הסינים ניסו לשפר את עמדתם על-ידי הבלטת מעמדו של המאוזולאום, והצגתו כעולה בחשיבותו על הקבר האמיתי, שמיקומו אינו ידוע. בשנת 2003 הודיע הממשל בסין על תכנית להרחבה ניכרת של המאוזולאום והפיכתו לחלק מאתר תיירותי מפואר, שיוקדש לצי'נגיס ולמורשתו ויכלול בין היתר פרק שעשועים ענק ומוזיאון להיסטוריה מונגולית. בשנת 2004 נקלע המיזם לקשיים כספיים, והממשלה שקלה להעביר את רובו למשקיעים פרטיים סיניים. הניסיון "למכור את צ'ינגיס לקפיטליסטים הסינים" עורר גל מחאות במונגוליה החיצונית והפנימית. הממשל נאלץ לוותר על המכירה, והתברר, שאפילו המניפולציות הסיניות על דמותו של צ'ינגיס אינן בלתי-מוגבלות. צ'ינגיס ממשך כיום ליהנות הן מתמיכת הממשל והן מפופולריות עצומה בקרב מונגולים וסינים כאחד. דומה, שהיכולת לנכס לעצמה אויב מושבע, שהיה אחראי למותם של מאות אלפי סינים, וכך להפוך את הטראומה של הכיבוש המונגולי לתקופת מפתח ביצירת העם הסיני, היא עדות לעוצמת הלאומיות הסינית המודרנית של המאה העשרים ואחת ולביטחונה בכוחה.

עולם האסלאם

הסיבה שבגללה רצה אללה לרומם את כוחו של צ'ינגיס ח'אן, אבותיו וצאצאיו, ולהעלות את קרנה של משפחה זו, הייתה כדי לחזק את דת האסלאם ולהפיץ את חוקיה. (רשיד אל-דין [מת בשנת 1318] בַּגְ'אֲמַע אֶל-תַּוְּאִרִּיחַ, מהדורת כרימי, טהרן 1959, 1:16)

בעולם האסלאם החל צ'ינגיס את דרכו כ"אל-מַלְעוּן", המקולל, האדם שהרג יותר מוסלמים מכל אחד אחר, והביא על האסלאם את השואה הגדולה בתולדותיו. העובדה, שנכדו של צ'ינגיס, הולגו (Hülegü), החריב בשנת 1258 את הח'ליפות העבאסית בבגדאד, שהייתה במשך למעלה מחמש-מאות שנה (750-1258) סמל לשלטון מוסלמי, ודאי לא הוסיפה נקודות חיוביות לדמותו. התמונה הופכת מורכבת יותר עם התאסלמות המונגולים: מסוף המאה השלוש-עשרה ועד אמצע המאה הארבע-עשרה התאסלמו שלוש מתוך ארבע הח'אנויות המונגוליות, אלו שמרכזן באיראן, במרכז אסיה וברוסיה, והעיקרון הצי'נגיסי, שלפיו רק צאצאים של צ'ינגיס זכאים להיות ח'אנים, הפך לחלק מהתרבות הפוליטית האסלאמית בעולם התורכי-הפרסי, במידה רבה כתחליף לגיטימציה של הח'ליפות שעברה מן העולם. לפחות בעולם התורכי-הפרסי הפך צ'ינגיס כבר בראשית המאה הארבע-עשרה מ"המקולל" ל"אב הנעלה" – מייסדן של שושלות מוסלמיות ומקור מרכזי לגיטימציה. שלא כמו בסין, שניסתה להתאים את צ'ינגיס לתפישה ההיסטורית של מחזור השושלות שלה, עלייתו של צ'ינגיס ח'אן נתפשה בעולם התורכי-הפרסי כקו פרשת מים בהיסטוריה האסלאמית, שני בחשיבותו רק לעלייתו של מוחמד. ואמנם, הן מבחינת היוקרה של צאצאיו והן מבחינת היותו מקור לחוק, צ'ינגיס מהווה מתחרה ראוי – גם אם אף פעם לא שווה-מעמד – למוחמד. משום כך, ובדומה למה שקרה בעבר לאלכסנדר הגדול ולשושלת הַסְּקָנִית באיראן,

הפכה ההיסטוריה של צ'ינגיס וצאצאיו לחלק אינטגרלי מההיסטוריוגרפיה ומהספרות של עולם האסלאם: צ'ינגיס ח'אן ויורשיו מופיעים בהיסטוריות אוניברסליות של עולם האסלאם אך גם בהיסטוריות שושלתיות, במילונים ביוגרפיים, באנציקלופדיות גאוגרפיות ומנהליות, בספרי הדרכה לנסיכים, בחיבורים דתיים ובספרות עממית ברחבי עולם האסלאם, לרבות העולם הערבי. זאת ועוד, כפי שקרה גם לביוגרפיה של הנביא מוחמד, חל במרוצת השנים גידול מרשים ב"ידע" על צ'ינגיס ח'אן, כשהצרכים הפוליטיים והדתיים של שליטים צ'ינגיסיים (ולא-צ'ינגיסיים) שונים מעצבים את האופן שבו מוצג הח'אן הגדול.

למרות כל זאת (ושוב, שלא כמו במקרה הסיני), ניכוסו של צ'ינגיס בעולם התורכי-הפרסי לא יכול היה יכול להיות מלא מעצם העובדה שצ'ינגיס ח'אן לא היה מוסלמי. יתרה מזו, היותו כופר ובעל סמכות דתית שאמאנית היווה חלק מרכזי מדמותו, כך שאי-אפשר היה להפכו בדיעבד למוסלמי, כפי שעשו בקלות בבודהיזם. הפתרון שמצאו לכך המוסלמים היה כפול: מחד גיסא, הוכרז צ'ינגיס כ"עונש האל", חלק מתכנית אלוהית שנועדה לטווח רחוק להיטיב עם האסלאם – כפי שהוכיחה התאסלמות המונגולים, ומאידך גיסא, הוצג צ'ינגיס, אם לא כמוסלמי אזי כמונותאיסט קדום ("חִנְיִי"), ידידו ומקורבו של האל.

הפיכתו של צ'ינגיס ל"עונש האל" אפשרה לשמר את תיאורי הטבח והחורבן, המועתקים נאמנה מדור לדור, גם במקורות פרו-מונגולים, כיוון שהייתה להם עתה הצדקה כחלק מתכניתו של האל. שימורם של התיאורים הללו הקל על כותבים אחרים, בעיקר בעולם הערבי, להמשיך ולהציג את צ'ינגיס כ"מקולל", למרות שגם כותבים אלה התפעלו מייחודו ומהישגיו של הח'אן הגדול. לצורך הפיכתו ל"חִנְיִי" עברה הביוגרפיה של צ'ינגיס מונותאיזציה מסוימת – אם כי דרמטית פחות מהשינויים שהכניסו הבודהיסטים בדמותו: כך, למשל, זכה צ'ינגיס לגנאולוגיה המקשרת אותו ליפת בן נוח, אבי התורכים בעולם האסלאם; הזאב והאיילה של **ההיסטוריה הסודית** הפכו גם כאן לבני-אדם, שערכו הגירה (הַגְ'רָה) כדי להגיע למונגוליה. בכלל, מוטיבים מהביוגרפיה של הנביא מוחמד נוספו לעתים לתולדות חייו של צ'ינגיס, וזהו מן הסתם המקור לסיפור (המופיע דווקא במקור ממלוכי ערבי) על המורה היהודי של צ'ינגיס ח'אן, שניבא לו שיכבוש את העולם. ספק רב אם אכן היו יהודים במונגוליה של המאה השלוש-עשרה, אבל כיוון שיהודים ניבאו את עלייתו של מוחמד, הוצמד גם לצי'נגיס מורה שכזה. צ'ינגיס מתואר גם כבעל גישה ישירה לאל, שמעמדו בפניו דומה לזה של נביא. לאזכור הנביא יש משמעות כפולה: מחד גיסא, מעלת נביא היא מחמאה עצומה למוסלמי, אך מאידך גיסא, להיות נביא ממש, כפי שמתואר לעתים צ'ינגיס בעולם הערבי, היא כפירה גדולה, שהרי אין נביא באסלאם לאחר מוחמד.

בעולם התורכי-הפרסי הוכנסו שינויים בביוגרפיה של צ'ינגיס לא רק בהקשר הדתי, אלא, מאוחר יותר, גם כחלק מהשימוש בו כמקור לגיטימציה לשושלות מוסלמיות: כך למשל מוצג צ'ינגיס כמשבח נכדים מסוימים שלו, שהפכו בדיעבד לראשי שושלות. מניפולציות מתוחכמות יותר נדרשו

כשהיה על צ'ינגיס לספק לגיטימציה לשושלות שלא מצאצאיו. את זאת השיגו על-פירוב על-ידי יצירת קשר גנאולוגי בין אבותיו של צ'ינגיס לאבותיהם של אותם ראשי שושלות או קרבה אחרת בינם לבין צ'ינגיס. הדוגמא המפורסמת ביותר בהקשר זה היא זו של תימור לנג (Tamerlane, Temür leng), שלט בשנים 1370-1405) אחרון הכובשים הנוודים, שניסה לחקות את צ'ינגיס ותקף מבסו שבסמרקנד את מוסקבה, דלהי, אנטוליה ודמשק. תימור לא היה מבית צ'ינגיס, ולפיכך לא כינה עצמו ח'אן אלא "אמיר" (מפקד צבא) והוסיף למנות ח'אני בובה מבית צ'ינגיס בכל ימי שלטונו. הוא נשא לנשים נסיכות מבית צ'ינגיס, ולפיכך לקח לעצמו גם את התואר "הגיס", קורגן (Küregen). בימיו, ועוד יותר אחרי מותו של תימור, הומצאה גנאולוגיה הקושרת בין אבותיו הקדומים לאלה של צ'ינגיס ח'אן, והחל מהמאה החמש-עשרה נוספה האגדה, כי אחד האבות המשותפים חזה בחלום את עלייתם של שני המנהיגים. יתר על כן, אמיר קראצ'אר (Qarachar), אחד מאבותיו של תימור, שהיה בן דורו של צ'ינגיס ח'אן ומוזכר פעמים בודדות בלבד במקורות מונגוליים מן המאה השלוש-עשרה, הופך במקורות התימוריים של המאה החמש-עשרה (ואחר-כך אצל המוע'ולים בהודו, צאצאיהם של תימור ושל צ'ינגיס) לדמות-מפתח העומדת לצדו של צ'ינגיס בצמתים המכריעים בחייו. על-פי המסופר, ערב מותו משבח צ'ינגיס את קראצ'אר באוזני בנו, ממנה אותו למפקד על הצבא המונגולי במרכז אסיה, ומורה לצ'אגתאי, בנו של צ'ינגיס שקיבל את מרכז אסיה כנחלה, להישמע לעצתו של קראצ'אר. באותו אלמנט בדיוק משתמשת בראשית המאה התשע-עשרה השושלת הקונגראתית (Qongrat), שלטה בשנים 1803-1919), שירשה את האוזבקים הצ'ינגיסיים בחיווה (Khiwa) שבמרכז אסיה. הגיבור הזוכה למעמד ושבחם מצדו של צ'ינגיס הוא הפעם טינים קורגן (Tinim Küregen), מנהיג שבט הקונגראת במאה השלוש-עשרה וגיטו של צ'ינגיס. כמו קראצ'אר, ממונה טינים בדיעבד ליועצו ומפקד צבאו של אחד מבניו של צ'ינגיס, אך כאן מדובר בבן הבכור, ג'ושי (Jochi), אבי אורדת הזהב, שהיא הענף המונגולי ממנו באו האוזבקים, שאותם ירשו הקונגראת.

לפחות במרכז אסיה, אם כן, נותר צ'ינגיס רלבנטי עד ראשית העידן המודרני, הן בשל שלטונם הממושך של צאצאיו באזור, והן בשל כתיבת ההיסטוריה במרכז אסיה במונחים גנאולוגיים. ככלל, צ'ינגיס תופס מקום של כבוד באזורים שבהם הכתיבה ההיסטורית הייתה בפורמט גנאולוגי או בפורמט של היסטוריה אוניברסלית. המעבר מהיסטוריה אוניברסלית להיסטוריה רגיונלית, שושלתית או עכשווית, שהתרחש בהיסטוריוגרפיה האסלאמית במאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה, הביא לדחיקה הדרגתית של צ'ינגיס לשולי הכתיבה ההיסטורית.

אולם השינוי החד במעמדו של צ'ינגיס בעולם האסלאם חל עם עליית הלאומיות. האידאולוגיה שהפכה את צ'ינגיס לגיבור בסין ובמונגוליה, פגעה באורח קשה במעמדו בעולם האסלאם: כשהזהות חדלה להיות שושלתית והפכה לתלויה בשפה ובטריטוריה, לא נותרה משמעות לתפקידו של צ'ינגיס כ"אב הנעלה". הוא הפך שוב זר לעולם האסלאם וחזר לתדמית

של המקולל-העריץ, כופר ואכזר. במאות התשע-עשרה והעשרים מציגה הספרות הלאומית האסלאמית את צ'ינגיס בעיקר כגורם זר, שזרע חורבן והרס ונעלם, תוך התעלמות מוחלטת מהשפעתו על עיצוב עולם האסלאם. הדמוניזציה שלו ינקה גם מתפישות מערביות, רוסיות ומרקסיסטיות ונתמכה בתיאורי החורבן של המקורות מימי-הביניים.

ההדרה של צ'ינגיס מעולם האסלאם לבשה צורות שונות באזורים שונים: בעולם הערבי, שטיפח את תדמית "המקולל" גם בימי-הביניים, היא הייתה קלה ליישום, בייחוד כיוון שהלאומיות הערבית במאה התשע-עשרה כוונה תחילה כנגד התורכים העות'מאנים, ששלטו בשטחים הערביים. המונגולים צורפו לשאר התורכים כאשמים בקלקול האסלאם ובפיגורו לעומת המערב, ואף הוצבו במקום גבוה בסולם הרוע, כיוון שכיבוש בגדאד על-ידי המונגולים בשנת 1258 סימל את קץ הדומיננטיות הפוליטית הערבית. לפיכך בספרות לאומית ערבית של ראשית המאה העשרים מופיע צ'ינגיס, סבו של הולאגו, כובש בגדאד, כפרא ברברי שהחל את הרס הציביליזציה הערבית, שאותו השלים נכדו. רוב הספרות הזו (החל מתאריח' אל-תמזן אל-אסלאמי, "היסטוריה של הציביליזציה המוסלמית", שכתב ג'ורג'י ז'נדאן בשנים 1902-1905) מתעלמת מהתאסלמותם של המונגולים – שנתנה להם כרטיס כניסה לעולם האסלאם, גם אם לא לעולם הערבי – ובכך היא משלימה את הדרתם. יתר על כן, ובניגוד בוטה למציאות בימי-הביניים, הספרות הערבית מדגישה הרבה יותר את הניצחונות הערביים על הצלבנים, בני זמנם של המונגולים, מאשר את האיום המונגולי, כך שאפילו מעמדם של המונגולים כאויבים המרכזיים של הערבים והאסלאם נשלל מהם.

הפלישה האמריקנית לעיראק בשנת 2003 החזירה את צ'ינגיס והמונגולים לעולם הדימויים הערבי ולמעמדם כאויבים מרכזיים. האיום על בגדאד עורר את הזיכרון של המאורעות בשנת 1258, וצדאם חוסיין, ובעקבותיו כותבים רבים אחרים בעולם הערבי, השוו את הנשיא האמריקאי בוש להולאגו ולסבו צ'ינגיס. היסטוריה עממית של המונגולים, שפורסמה במצרים בשנת 2006 (קצת אל-תתאר, "סיפורם של הטטרים" מאת ר'אע'ב אל-סרג'אני), הקדישה עמודים שלמים להשוואה מפורטת בין המונגולים לאמריקנים, שתי אומות נטולות היסטוריה, על-פי הכותב האדוק, שלא היססו לדרוך על הררי גוויות בדרכן להנהגת העולם, ומטרתן להשמיד את התרבות האסלאמית. העניין המחודש במונגולים כאויבי הערביות והאסלאם נובע בעיקר מכך, שאפשר עכשיו לקשר בינם לבין המאבק הערבי-האסלאמי במערב, קשר שלא היה להם (בניגוד לצלבנים) עד לפלישה האמריקנית. למותר לציין, שגם בחיבורים אלו לא מוזכרת התאסלמותם של המונגולים.

בעולם התורכי-הפרסי היה קשה יותר להדיר את צ'ינגיס מדפי ההיסטוריה, ולעתים נשמרת מידה מסוימת של אמביוולנטיות כלפיו (למשל בתורכיה), אבל אפילו במרכז אסיה לא שפר גורלו: השיח הלאומי במרכז אסיה החל באמצע המאה התשע-עשרה, אך השינוי המשמעותי ביחס לצ'ינגיס חל תחת השלטון הסובייטי (בשנים 1917-1991),

וודקה "צ'ינגיס ח'אן" הנמכרת בחבל האוטונומי של מונגוליה הפנימית בסין

של צ'ינגיס, אימצו את תימור לנג, כובש אכזר אף יותר מצ'ינגיס אך מקומי – ומוסלמי – כאבי האומה. תימור (שצאצאיו, למרבה האירוניה, גורשו מאוזבקיסטאן על-ידי האוזבקים) הפך שם למדינאי דגול, רודף שלום וצדק, וחובו ההיסטורי לתפישות צ'ינגיסיות נשכח לחלוטין. צ'ינגיס, לעומת זאת, מוצג שם ככובש אכזר, שהרס את סמרקנד שנבנתה מחדש על-ידי תימור אחריו; והמונגולים הם רק אחד האויבים שאותם ניצח תימור (לצד העות'מאנים, ההודים והרוסים).

לעומת זאת בקזחסטאן, גם היא יצירת נסיכים צ'ינגיסיים, אך נעדרת גיבורים מקומיים בקנה-המידה של תימור לנג, ישנם חוגים המנסים להציג את צ'ינגיס כאבי האומה, כפי שניתן היה לראות לאחרונה בסרט הקזחי **נומאד**, שהוקרן בישראל. הטיעון הקזחי לבעלות על צ'ינגיס אינו נובע מהקשר הגנאלוגי – כלומר מהעובדה, שהוא אביהם של הנסיכים שיצרו את האיחוד הקזחי במאה החמש-עשרה, אלא מטיעון טריטוריאלי. לפי אחדים מההיסטוריונים הקזחים, שבטו של צ'ינגיס היה שבט קזחי, שישב במאה השלוש-עשרה בפאתי מונגוליה, שם נולד תמוג'ין. מיד אחרי שהוכתר לצ'ינגיס ח'אן, מיהר תמוג'ין לכבוש את מולדתו האמיתית, קזחסטאן, ולכן הישגיו כולם שייכים למעשה לעם הקזחי ולא למונגולי.

כאשר הרפובליקות המרכז-אסייניות, שהוקמו בשנות העשרים והשלושים (קזחסטאן, אוזבקיסטאן, קירגיזסטאן, תורכמניסטאן וטג'יקיסטאן), נדרשו להגדיר את זהותן ואת ההיסטוריה שלהן בגבולותיהן הטריטוריאליים החדשים והשרירותיים – תהליך שהפך את צ'ינגיס לזר גם כאן. בסיוע תפישות מרקסיסטיות ורוסיות (ראו להלן), הפך צ'ינגיס גם במרכז אסיה לעריץ אכזר וראקציונרי, שתום לפיגורה ארוך-הטווח של אסיה, תוך התעלמות מהשפעתו על עיצוב העמים המרכז-אסייניים. הלאומיות הפוסט-סובייטית נשארה טריטוריאלית, ולפיכך נותר צ'ינגיס דמות שולית בדרך-כלל לעומת גיבורים מקומיים ולעתים גם מודל לעריצות. (זאת אפשר לראות למשל ברומן **והיום איננו כלה** של הסופר הקירגיזי צ'ינגיס אייטמטוב. בפרק העשירי, "האגדה על צ'ינגיס ח'אן והענן הלבן", מוצג צ'ינגיס כרודן דמוי סטלין, שאיבד את חסד השמים בעקבות החוקים הדרקוניים שכפה על בני עמו. אייטמטוב, המציג את עצמו כ"פטריוארך התרבותי" של קירגיזיה הפוסט-סובייטית, הוסיף פרק זה לרומן, שפורסם במקור בשנת 1981, רק לאחר נפילת ברית-המועצות בשנת 1991). מעניין במיוחד לבחון את גלגוליו של צ'ינגיס בשתי רפובליקות, שבהן עמים אשר נשלטו בעבר על-ידי נסיכים צ'ינגיסיים: באוזבקיסטאן, הנקראת על שמו של אוזבק, צאצאו

גיליון בולים מונגוליים לציון יובל ה־750 לחיבור ההיסטוריה הסודית, שנת 1990

היה הכיבוש המונגולי הכיבוש הזר היחיד בהיסטוריה. הגורם הדתי מילא גם כאן תפקיד חשוב: הכרוניקות הרוסיות הנוצריות-האורתודוקסיות מציגות את צ'ינגיס ויורשיו כפרשי השטן, שבאו לפגוע בנוצרים האורתודוקסים. התאסלמות המונגולים באורדת הזהב בראשית המאה הארבע-עשרה, שיצרה מצב שבו במשך קרוב למאתיים שנה היו הנוצרים כפופים למוסלמים השנואים, העמידה את הרוסים, ובייחוד את הכנסייה הרוסית, במצב מביש במיוחד. כדי להימנע מן ההתמודדות עם ההשלכות המשפילות של פרק זה, בחרו הכרוניקות הרוסיות בנות התקופה ב"אידאולוגיה של השקט" (אם להשתמש במונח שהציע ההיסטוריון צ'רלס הלפרין [Halperin]), כלומר, התעלמות מהכיבוש המונגולי-הטטרי והצגת השלטון בן שלוש-מאות שנה כסדרה של פלישות טטריות עקובות מדם. תהליך זה הקל על הדה-לגיטימציה של השלטון המונגולי, ולאחר נפילת אורדת הזהב בראשית המאה השש-עשרה הוא הונצח כ"עול הטטרי" (Tatar yoke). למרות החוב העצום של רוסיה למונגולים, או אולי בגללו (שהרי גבולותיה הפוליטיים ורבים ממוסדותיה נבנו על בסיס תקדימים שנקבעו על-ידי אורדת הזהב), ניסתה רוסיה

מניפולציות מודרניות אלו ואחרות אינן צריכות להעלים את התפקיד החשוב ורב-הפנים של צ'ינגיס בעולם האסלאם, הפך הטרום-מודרני: הכופר, שהשם את אדמות האסלאם, הפך לידידו האינטימי של אלה, לאביהן של שושלות מוסלמיות רבות ולמקור לגיטימציה לאחרות, ובספרות העממית אפילו לשליט שכונן את הסדר הפוליטי והחברתי במרכז אסיה. קשה לחשוב על לא-מוסלמי אחר מהתקופה שאחרי מוחמד, שזכה לכיסוי ומעמד שכאלה בספרות האסלאמית.

רוסיה

מול הניכוס המלא של צ'ינגיס בסין ומעמדו האמביוולנטי בעולם האסלאם, ברוסיה – שאף היא נכבשה על-ידי המונגולים וגם בה אוכלוסייה מונגולית (קטנה אמנם מזו שבסין) – נשאר צ'ינגיס האויב האולטימטיבי; אולטימטיבי כדי כך, שניתן לטעון, כי הוא מילא את תפקיד "האחר החשוב", שמולו התגבשו הזהות הרוסית והלאומיות הרוסית. מקורה של תדמית שלילית זו בזיכרון של הכיבוש המונגולי העקוב מדם של רוסיה, שבה, בניגוד לסין ולעולם האסלאם,

בניגוד להתפתחות המורכבת יותר בסין, בעולם האסלאם ואף במערב.

המערב

Zingis Khan, whether we regard him as a conqueror or legislator, was, perhaps, the greatest prince that ever appeared in history. He not only secured the empire of all Asia to his posterity for some ages, but even to this day two thirds of that immense continent remains in the possession of princes of his blood. [...] the Emperor of China, the Mogul of India, the great Chan of Tartary and the princes of the Krim Tatars derive their blood from Zingis; and it is remarkable that at one period there were five hundred crowned heads of his race in Asia.

(מתוך פרסומת למחזה מאת אלכסנדר דאו [Dow], **צ'ינגיס** [Zingis], שהוצג בלונדון בשנת 1768)

צ'ינגיס ח'אן מעולם לא כבש את אירופה המערבית, אך הקריירה יוצאת הדופן שלו העניקה לו בכל זאת מקום מסוים בזיכרון הקולקטיבי המערבי, גם אם שולי באופן יחסי למעמדו באזורים אחרים ברחבי "העולם הישן". צ'ינגיס היה זר, עריץ מזרחי, שדימויו השתנה תחילה בהתאם למידת האיום המונגולי הממשי על אירופה, ואחר-כך על-פי הדימוי הכללי של המזרח, בפרט של סין, שנקשרה בתודעה האירופית למונגולים עוד מימי מרקו פולו, ושל העות'מאנים, שנחשבו באירופה ליורשיהם של המונגולים. במונחים דתיים נע צ'ינגיס בין דמותו של האנטי-כריסטוס ו"זעם האל" באמצע המאה השלוש-עשרה לבין מאמין אמיתי באל (מעין "חניף" נוצרי) **בספר המסעות של ג'ון מנדוויל** (*The Travels of John Mandeville*), באמצע המאה הארבע-עשרה, ולסמל לשליט השולט מכוח התבונה ולא מכוח הדת במאה השבע-עשרה. מבחינה פוליטית נע הדימוי של צ'ינגיס בין שליט חכם אידאלי ולעתים אף רומנטי בחיבורים של מרקו פולו ו**בסיפורי קנטרברי** של ג'פרס צ'וסר (Chaucer) במאה הארבע-עשרה, לעריץ האוריינטלי המובהק בסוף תקופת הנאורות ואחריה. הדימוי החיובי של צ'ינגיס במערב היה בשיאו במאה הארבע-עשרה, במקביל לגידול הניכר במגעיים של אירופה עם אסיה, לאחר שהמונגולים הפסיקו להוות איום על אירופה המערבית, ולפני שהעות'מאנים הצטיירו כאויב המסוכן, וכן בסוף המאה השבע-עשרה וראשית השמונה-עשרה כחלק מההתלהבות האירופית מכל הקשור לסין, לנטרול האיום העות'מאני, ולמודעות האירופית להמשך הלגיטימציה הצ'ינגיסית באסיה. בראשית המאה השמונה-עשרה פרסמה (לאחר מות המחבר) הביוגרפיה הראשונה של צ'ינגיס באירופה, **ההיסטוריה של צ'ינגיס ח'אן הגדול** (*Histoire du Grand Genghizcan*) מאת פרנסואה פטי דה לה קרואה (Pétis de la Croix). המחבר, שהיה המזכיר והמתרגם מתורכית ומערבית של מלך צרפת, כתב את הספר לבקשתו של שר צרפתי, לאחר שזה שמע מפיו תרגום לשיר עות'מאני על צ'ינגיס, והתעניין בו כמודל לשלטון. ככלל, העות'מאנים היו הערוץ המרכזי לידע אירופי על צ'ינגיס, והמקורות האסלאמיים מילאו תפקיד מרכזי בראשית המחקר עליו במערב. במרוצת המחצית הראשונה של המאה

להרחיק עצמה ככל יכולתה מאסיה, בעיקר מראשית המאה השמונה-עשרה, אז החל הצאר פיוטר הגדול לטפח מדיניות של התמערבות. הטטרים, כפי שנקראו המונגולים ברוסיה, הפכו לשם כולל לאסיינים, ודימוים כ"אחר החשוב" של רוסיה התחזק עקב עימותים רוסיים עם העות'מאנים, עם מוסלמים ממרכז אסיה, ומאוחר יותר עם היפנים והסינים (עד לסכסוך הסיני-הסובייטי, ששיאו היה בשנת 1969 ועד בכלל). במרוצת הזמן נוספו לדימוי זה תפישות של עליונות אירופית וכן אידאולוגיות קולוניאליסטיות וגזעניות. המונגולים ייצגו לא רק את כל הסטראוטיפים האסייניים, שמהם ביקשה רוסיה להימלט, אלא אף הואשמו בכל הקשיים שעמדו בפני ההתמערבות של הרוסים. הכותבים הלאומנים הרוסיים במאה התשע-עשרה מצאו אותם אשמים בכל מה שהשתבש בהיסטוריה הרוסית: הבידוד ממערב אירופה, החמצת הרנסנס והרפורמציה, פיגור כלכלי ותרבותי, ואפילו בידוד הנשים. ההיסטוריוגרפיה הרוסית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, שהתבססה על הכרוניקות בנות התקופה, לא העניקה שום נקודות זכות לשלוש-מאות השנה של שלטון אורדת הזהב, והעדיפה להשאירן מחוץ להיסטוריה הרוסית, תוך התעלמות אפילו מתוצאות המחקר המזרחני הרוסי, חלקן חשובות ומעניינות, לגבי היבטים שונים של תולדות האורדה. במאה העשרים השתלב דפוס לאומי זה בגישות מרקסיסטיות, שלפיהן היו המונגולים אומה ראקציונרית, פאודלית ופרימיטיבית; צ'ינגיס ח'אן, שנתפש כגאון של הרס ואויב האנושות, הושווה להיטלר ואחר-כך למאו, כסיכון מרכזי לביטחונם של רוסיה והעולם.

התקופה הפוסט-סובייטית לא הביאה לשינוי דרמטי בהערכה לצ'ינגיס. כמה עבודות אקדמיות אמנם שופטות עכשיו את תקופת אורדת הזהב בצורה חיובית יותר, ומכירות בתפקיד החיובי של המונגולים בהיסטוריה של המיעוטים המונגולים ברוסיה, כמו הטטרים או הבוריאטים (Buryats), אך ספר שפורסם לאחרונה טוען, שהמונגולים לא כבשו כלל את רוסיה והאורדה היא רק שם אחר ל"אמא רוסיה", והוא זוכה להצלחה רבה יותר. צ'ינגיס זוכה לאהדה בקרב המיעוטים המונגולים והתורכים ברוסיה – הן בקרב הבוריאטים הבודהיסטים, תושבי הרפובליקה האוטונומית של בוריאטיה שלחוף ימת באיקאל, הטוענים כיום אף הם, שצ'ינגיס נולד ברפובליקה שלהם ולפיכך הוא אבי אומתם, והן בקרב הטטרים המוסלמים, המנסים להחיות את המורשת של אורדת הזהב. מפתיע יותר, שצ'ינגיס זוכה לפופולריות גם בחוגי הימין הקיצוני הרוסי ובקרב קומוניסטים פוסט-סובייטיים ברוסיה, הקשורים כולם לתנועה האירו-אסיינית. תנועה זו, שראשיתה בחוגי האינטלקטואלים שהיגרו מרוסיה בתחילת המאה העשרים, והיוותה אז תגובת-נגד לשיח הרוסי הדומיננטי, נותנת לכיבוש המונגולי מקום של כבוד בהיסטוריה הרוסית. רוסיה לפיה איננה שייכת לאירופה או לאסיה, אלא מהווה עולם בפני עצמו. רוסיה היא "בתו הרוחנית" של צ'ינגיס ח'אן, יורשת לגיטימית לאימפריה שלו, ועליה להמשיך במשימה של איחוד גאופוליטי של אירו-אסיה תחת מנהיגות אוטוקרטית. אך למעט חוגים שוליים אלו, רוסיה בחרה להשאיר את צ'ינגיס בתפקיד הנבל,

מחמאה – אבל כבר לא היה זה הדימוי היחיד ואף לא העיקרי של הח'אן הגדול. לשינוי בתדמיתו תרמו גם העלייה מחדש של המזרח ככוח פוליטי עולמי חשוב, העניין המחודש ב"אחר" האקזוטי, וגם ההתקדמות הדרמטית בלימוד האקדמי של המונגולים, שהבליט את תפקידם בתחום המגעים האמנותיים והבין-תרבותיים לא פחות מאשר את הישגיהם הצבאיים (ולכך תרמו גם שתי תערוכות מרהיבות, "המורשת של צ'ינגיס ח'אן: אמנות ותרבות חזר במערב אסיה", שהוצגה במוזיאון המטרופוליטן בניו-יורק בשנת 2003, ו"צ'ינגיס ח'אן ויורשיו", שהוצגה בבון בשנת 2005 ועדיין נודדת ברחבי אירופה).

שמונה מאות שנים של דימויים ותדמיות

בשמונה מאות השנים האחרונות צברה אפוא דמותו של צ'ינגיס מספר רב של דימויים ורב-גוונים מרשימה: מבחינה פוליטית הוא נע בין העריץ האוריינטלי המובהק לאביר הדמוקרטיה; מבחינה תרבותית בין אויב הציביליזציות למקדם קשרים בין-תרבותיים וליוצר התרבות המונגולית; מבחינה דתית צ'ינגיס הוא מוקד לפולחנים שאמאניים, דמות חשובה בפתאון הבודהיסטי הטיבטי, אויב האסלאם ומחיייה האסלאם, שהוא גם מונותאיסט קדום ("חניף"); אנטי-כריסטוס וידידו של האל (הנוצרי). צ'ינגיס היה מונגולי, היום הוא גם סיני, קזחי, בוריאטי ו"איש העולם" – אבי הגלובליזציה הראשונה.

גלגוליו הרבים של צ'ינגיס מוסברים בחלקם על-ידי ההיקף העצום של כיבושיו, שבגללם יש לו זכר באזורים כה רבים בעולם, ובשל העובדה שטבע את חותמו על תחומים רבים: מבצעים צבאיים, הקמת אימפריה וניהולה, ניסוח חוקים וזריעת הרס אדיר, והנחת תשתית למגעים בין-תרבותיים אינטנסיביים. צ'ינגיס לא נותר רק בגדר דמות היסטורית: חייו ופועלו הונצחו במספר רב של מיתוסים, אגדות ויצירות ספרותיות, מכרוניקות בודהיסטיות ואסלאמיות לסרטים הוליוודיים וסיניים, ולתכניות טלוויזיה ורומנים היסטוריים מרחבי העולם. כל אלו עזרו לשמר אותו בזיכרון חברתי והגדילו את כוחו הסמלי כדמות "גדולה מהחיים", שמתאימה להוות מוקד לקולקטיביות פוליטית או חברתית.

בעוד שבמערב היה השימוש בסמל של צ'ינגיס יותר בגדר תרגיל אינטלקטואלי, הרי במונגוליה, בסין, בעולם האסלאם, ואפילו ברוסיה, מילא הח'אן הגדול תפקיד-מפתח בהבניית זהויות וישויות פוליטיות לפחות בתקופות מסוימות. השימוש העיקרי בדמותו היה מתן לגיטימציה פוליטית, ותפקידו השונים התחלפו באזורים השונים ובתקופות השונות בעיקר על-פי ערכו המשתנה להבניה של זהויות קולקטיביות פוליטיות – אוניברסליות, שושלתיות, שבטיות או לאומיות. בגלל ההיקף העצום של הישגיו היה צ'ינגיס שימושי במיוחד לאימפריות בעלות שאיפות אוניברסליות – כמו האימפריה של תימור לנג, סין תחת שושלות יואן וצ'ינג, ואפילו מצרים הממלוכית או רוסיה הצארית, שבהן שימשו המונגולים כ"אחר החשוב", שמולו התגבשה הזהות. "העיקרון הצ'ינגיס", גם הוא תוצר של הצלחתו חסרת-התקדים, שימר את מעמדו כאביהם של שושלות ושבטים כל עוד החזיקו צאצאיו בחלקים שונים מהעולם, וכל זמן שההיסטוריה נתפשה

השמונה-עשרה נוסף אף תרגום של הישועים לביוגרפיה סינית של צ'ינגיס, שהתבססה על חיבורים מתקופת צ'ינג. צ'ינגיס היה אף גיבור של שני מחזות אירופיים מצליחים, **היתום של סין** (*Orphelin de la Chine*, 1755) של וולטר (Voltaire) ו**צ'ינגיס** (*Zingis*, 1768) של אלכסנדר דאו (Dow).

התמונה השתנתה כליל לקראת סוף המאה השמונה-עשרה, במקביל לאכזבתם של אנשי תנועת הנאורות המאוחרת מסין, ועם התגברות התפישה של עליונות המערב על המזרח. כבר מונטסקייה (Montesquieu) ואדם סמית הציגו את צ'ינגיס כעריץ ברברי, שהפך עד מהרה דגם לעריצות האוריינטלית. עליית הלאומיות האירופית ועליית המערב בכלל דחקו את המונגולים לשולי התודעה האירופית, ובמאה התשע-עשרה נוספו על כך גם תפישות גזעיות: המונגולים נתנו את שמם ל"גזע הצהוב" וזוהו עם ניוון ופרימיטיביות ואחר-כך גם עם תסמונת דאון (מונגולואידיות, Down's syndrome), שייצגה פיגור וטיפשות. החיבור הגדול על ההיסטוריה המונגולית בראשית המאה התשע-עשרה, ארבעת הכרכים של קונסטנטין דוסון, דיפלומט ארמני שעבד בשגרירות השבדית באיסטנבול ואחר-כך בפריס, הנציח את דמותו של צ'ינגיס כאיש שאמר, "אין שמחה גדולה לאדם מלכבוש את אויביו ולגרשם מעל פניו, לרכב על סוסייהם, להחרים את רכושם [...] ולאנוס את נשותיהם ובנותיהם", ואת הדימוי של תקופת השלטון המונגולי כ"תמונה מכוערת במיוחד, אך נחוצה להבנת המאורעות של המאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה". צ'ינגיס שמר אמנם גם על תדמית של "הפרא האציל", אך החל מהמאה התשע-עשרה הוא הוצג בעיקר כעריץ ברברי ואכזרי, ודימוי זה הוא שהשפיע על הלאומיות הערבית, הרוסית ואולי גם הסינית.

המהפכה הבאה בדימויו של צ'ינגיס בעולם המערבי – ואולי יותר בארצות-הברית מאשר באירופה – היא פרי העידן הגלובלי של סוף המאה העשרים וראשית המאה העשרים ואחת. הגלובליזציה, אידאולוגיה אוניברסלית ועל-לאומית חדשה, אפשרה למערב לנכס את צ'ינגיס ולהפוך אותו לאבי הגלובליזציה הראשונה ואחד מיוצרי העולם המודרני, שבו ממלא המערב תפקיד ראשי. צ'ינגיס הפך בשלהי המאה העשרים לדמות מורכבת ופופולרית הרבה יותר, שתפסה מקום מרכזי בסיכומים של האלף השני: כך, למשל, בשנת 1995 בחר בו העיתון **ווישינגטון פוסט** (*Washington Post*) כ"איש האלף", בטיעון, שנכתב אולי בבדיחות מסוימת, שצ'ינגיס "צירף להפליא ציביליזציה הומנית וברבריות בגוף אחד". לפופולריות שלו הוסיף גם טיעונם של מדענים מאוקספורד, במאמר שפורסם בשנת 2003 **בכתב העת האמריקני לגנטיקה של האדם** (*Journal of Human American Genetics*), לפיו מצאו DNA מסוים של כרומוזום Y המשותף לשישה-עשר מיליון איש מהעולם הישן, גילוי המעיד לדבריהם על כך, שכולם צאצאיו של צ'ינגיס – טיעון שאפשר לעיתונאים מערביים להציג את צ'ינגיס כמאהב הפורה ביותר שידעה האנושות.

אין פירוש הדבר, שצ'ינגיס איבד את מקומו כעריץ אכזר – כשנקרא הנשיא האמריקני ערב הפלישה לעיראק בשנת 2003 "צ'ינגיס דבליו בוש" ("Chinggis W. Bush") לא הייתה זו

Batboldiin Enkhtuvshin, and J. Tsolmon (eds.), **Chinggis Khan and Contemporary Era**, Ulaanbaatar 2003.

Charles J. Halperin, "Omissions of National Memory: Russian Historiography on the Golden Horde as Politics of Inclusion and Exclusion", **Ab Imperio**, 2004 (4/3): 131–144.

Peter Jackson, **The Mongols and the West**, Harlow 2005.

Christopher Kaplonski, **Truth, History and Politics in Mongolia: The Memory of Heroes**, London and New York 2004.

Almaz Khan, "Chinggis Khan: From Imperial Ancestor to Ethnic Hero", in: Stevan Harrel (ed.), **Cultural Encounters on China's Ethnic Frontiers**, Seattle and London 1995, 248–277.

Beatrice F. Manz, "Mongol History Rewritten and Relived", **Revue des mondes musulmans et de la méditerranée**, 2000 (89–90): 129–149.

Beatrice F. Manz, "Tamerlane's Career and its Uses", **Journal of World History**, 2002 (13): 1–25.

Igor De Rachewiltz, "The Mongols Rethink their Early History", in: **The East and the Meaning of History (International Conference 23–27 November 1992)**, Rome 1994, 357–380.

Paula Sabloff, "Why Mongolia? The Political Culture of an Emerging Democracy", **Central Asian Survey**, 2002 (21): 19–36.

Tatiana Zerjal et al., "The Genetic Legacy of the Mongols", **American Journal of Human Genetics**, 2003 (72): 717–721.

מקורות האיורים:

תמונות בעמודים 57, 60, 68: באדיבות המחברת מיכל בן
תמונות בעמודים 63, 67: אימג'בנק ישראל – גטי אימג'ס

במונחים גנאולוגיים או שושלתיים, תהליך שבמרכזו אסיה למשל נמשך עד למאה התשע-עשרה. עליית הלאומיות חוללה שינוי דרמטי במעמדו של צ'ינגיס באזורים השונים: היא הפכה אותו לשולי בעולם האסלאם, אך החזירה אותו למרכז הבמה במונגוליה ובסין. עלייתן של תפישות פוליטיות על-לאומיות דוגמת הקומוניזם והגלובליזציה השפיעה גם היא על דמותו של צ'ינגיס לרע (במקרה של הקומוניזם) או לטוב (במקרה של הגלובליזציה). התנאים הפוליטיים המשתנים, והמפגשים ויחסי הכוחות בין התרבויות והאזורים שעליהם השפיע הח'אן הגדול, ימשיכו מן הסתם לעצב את דמותו גם בעתיד. בראשית המאה העשרים ואחת דמותו רבת-הפנים של צ'ינגיס ח'אן מוסיפה לתפוס מקום של כבוד בזיכרון הקולקטיבי העולמי.

לקריאה נוספת:

Denise Aigle, "Les transformations d'un mythe d'origine: L'exemple de Gengis Khan et de Tamerlan", **Revue des mondes musulmans et de la méditerranée**, 2000 (89–90): 151–168.

Reuven Amitai, "Did Chinggis Khan have a Jewish Teacher?", **Journal of the American Oriental Society**, 2004 (124/4): 691–705.

Pamela. K. Crossley, **A Translucent Mirror: History and Identity in Qing Imperial Ideology**, Berkeley 2004.

John Elverskog, "Superscribing the Hegemonic Image of Chinggis Khan in the **Erdeni Tunumal Sudur**", in: Mirja Juntunen and Birgit N. Schlyter (eds.), **Return to the Silk Routes: Current Scandinavian Research on Central Asia**, New York and London 1999, 75–86.